

אללה ירחמו: ניתוח לשוני-פרגמטי של פרשת הטבח בכפר קאסם

רוביק רוזנטל

תקציר

במאמר זה אני מבקש לברר שני עניינים: האחד – מעמדה של הפקודה הצבאית כפעולת דיבור. בחינה זו חשובה להבנת המנגנונים שבהם פועל המנגנון הצבאי. העניין האחר הוא אירוע חמור בתולדות מדינת ישראל, שבו התגלגלה שרשרת פקודות אומללה לטבח של אזרחים חפים מפשע בידי כוחות ביטחון ישראלים: טבח כפר קאסם, שהתרחש ב-29 באוקטובר 1956. בחלק זה של המאמר תיבחן שרשרת מבעי הפקודה לאורך הפרשה ובעקבותיה במבחנים של פעולות דיבור ישירות ועקיפות, מאפיינים לשוניים של המבעים האלו והאסטרטגיות הלשוניות של נותני הפקודה. מן הניתוח יעלו מסקנות על הנסיבות שהובילו לטבח ואחריות נותני הפקודות לטבח על פי המבחן הלשוני-פרגמטי: האם תרמו פעולות הדיבור והאסטרטגיות הלשוניות השונות שנקטו לאורך הפרשה לתוצאה הבלתי נתפסת – רצח 43 אזרחי ישראל חפים מפשע בידי כוחות ביטחון ישראלים, וכיצד?

מילות מפתח: פעולות דיבור, פרגמטיקה, צבא, פקודה, חוק, דגל שחור

פעולות דיבור

את תאוריית פעולות הדיבור הציג לראשונה הפילוסוף ג'ל אוסטין (Austin, 1962; נוסח עברי: אוסטין, 2006), שעבודותיו יצרו תשתית מרכזית לחקר הפרגמטיקה הלשונית. המושג המכונן שתרום אוסטין לדיון הוא פעולת הדיבור – מבע אשר "מהווה [...] עשייה של פעולה" (אוסטין, שם: 30). הוא טען שכל מבע ניתן גם להצגה כמבע ביצועי (performative utterance), דהיינו הוא מחולל מצב עניינים חדש, משנה את היחס בין הדובר לשומע, גורם לשומע לעשות מעשה, מגדיר מחדש מצבים ואמיתות ועוד. הפעולה מתרחשת בעת ובעונה אחת בשלוש רמות מקבילות ומשלמות: הרמה הלוקוציונית, דהיינו "אמירת דבר מה" (שם: 113); הרמה האילוקוציונית, דהיינו "המעשה המתבצע באמירת דבר מה" (שם: 118); הרמה הפרלוקוציונית, דהיינו האפקט של פעולת הדיבור על השומע או מי שפעולת הדיבור מבקשת להביא אותו לבצע דבר-מה. אוסטין סיווג את פעולות הדיבור לחמש קטגוריות, עסק רבות בשאלה מהי פעולת דיבור "מוצלחת" וניסח תנאי הצלחה לסוגים שונים של פעולות (שם: 37).

גיוהן סירל, ממשיכו של אוסטין, פיתח את התאוריה בספרו העוסק בפעולות דיבור (Searle, 1969). הוא השתמש במונח "פרופוזיציה" (ibid.: 29), שהיא תוכנה המילולי של פעולת דיבור, המהווה יחידה משלימה בצוותא עם ה"פונקציה", שהיא הכוח הגלום בפעולת הדיבור, ואותו הגדיר סירל כוח אילוקוציוני. סירל ביקר את הקטגוריות שקבע אוסטין והציע תחתן קטגוריות חדשות המקובלות עד היום בתחום הפרגמטיקה: פעולות דיבור היצגיות (representative), שכוחן הוא האמונה של הדובר באמיתות טענתו; הנחייתיות (directive), שכוחן בניסיון להשפיע על מעשיו של השומע; התחייבותיות (commissive), שבהן פועל האדם על עצמו כמי שמתעתד לעשות מעשים

מסוימים בעתיד; הבעתיות (expressive) המביעה מצב נפשי שיש לו השלכה על הסביבה, כגון הודאה באשמה או התנצלות; הצהרתיות (declarational), שנועדה לחולל שינוי של ממש במציאות. תרומתו החשובה של סירל לפרגמטיקה היא טענתו שפעולות דיבור יכולות להיות ישירות ובלתי ישירות. בפעולת דיבור ישירה יש התאמה מלאה בין המבע לפעולת הדיבור. אבל בפעולת דיבור בלתי ישירה מבצע הדובר שתי פעולות: האחת שהוא רוצה להביע (כגון בקשה), והאחרת התואמת את המבע (כגון שאלה) (Searle, 1975: 59). למרות האופי הדו-משמעי לכאורה של המבע, התקשורת מתאפשרת כאן בזכות מוסכמות ומנגנונים חברתיים, יחסי הקרבה והכוח בין הדוברים ועוד. לצורך הדיון אני מציע לקבוע כי בפעולת דיבור בלתי ישירה מתבצעות פעולת דיבור "ראשית" התואמת את כוונתו של הדובר, ופעולת דיבור "משנית" התואמת את נוסח המבע. פעולת הדיבור המשנית עשויה לרכז את הפעולה הראשית, להעצים אותה, להעניק לה רכיב משלים ועוד. כך, כפי שאראה להלן, כאשר מפקד מבצע פעולת דיבור מסוג פקודה, ביצוע זה הוא תנאי הכרחי לעצם קיומה של פעולת הדיבור. פעולת הדיבור הנלוות אינן תנאי הכרחי לביצוע הפעולה הראשית, וניתן להמיר אותן באחרות או לוותר עליהן.

במאמר זה אדון בהיבט נוסף של פעולות הדיבור: האסטרטגיה שנוקט מִבְּצֵע הפעולה. הדיון באסטרטגיה של פעולת דיבור חשוב מאוד לחקר הפרגמטיקה. בחירת האסטרטגיה הנכונה מיועדת להביא להצלחה רבה יותר של פעולת הדיבור וכך לשרת את האינטרסים של הדובר. אם פעולת הדיבור הבלתי ישירה היא מה שהדובר עושה באמצעות הדיבור, הרי האסטרטגיה חושפת אינטרס סמוי או שיקולים נסתרים של הדובר, או שהיא נראית לו דרך נאותה להשיג את מבוקשו ולגרום שפעולת הדיבור תישא פירות. כך, כאשר אדם מבצע פעולת דיבור של בקשה, הוא עשוי לנקוט בהתאם לנסיבות אסטרטגיה של פיתוי או הסתרת מניעי הבקשה האמיתיים או פנייה לרחמי של השומע. העיסוק באסטרטגיות מוכר בתחום הפרגמטיקה וחקר השית, כגון בתחום הרטוריקה, בתאוריית הנימוס (Brown & Levinson, 1978: 315) ועוד.

הפקודה הצבאית

"פקודה" (פְּקֻדָּה), מן השורש פק"ד, במשקל קְטֻלָּה, היא מילה רבת הוראות ושימושים. הגיוון הסמנטי הזה ניכר הן בתפוצת המילה במקרא והן בתפוצתה בעברית המודרנית. על פי מילון "רב מילים" האלקטרוני, "פקודה" היא "הוראה בעל-פה או בכתב שחייבים לציית לה ולפעול על פיה, בייחוד כזו שחייבים לקיימה בדקדקנות, ללא תנאי וללא ערעור". מילון אבן שושן קובע כי פקודה היא "צו, הוראה לעשות דבר מה". אבן שושן מפרט לצד הגדרה זו שימושים מן המקורות, שאינם מקובלים כיום. במקרא מופיעה המילה "פקודה" 32 פעם, אך השימוש הרווח היום נרמז פעם אחת בלבד, בהוראה של ציווי אלוהי: "חַיִּים וְחֹסֵד עֲשִׂיתָ עִמָּדִי וּפְקֻדָּתְךָ שְׁמַרָה רוּחִי" (איוב י, 12). שאר ההוראות מגוונות: גמול או עונש; תפקיד; חבר פקידים; רכוש.

מתיאור זה מתבהר שמימושי השורש פק"ד לא כוונו בעיקרם בעברית הקדומה לפעולת הציווי, ובמקרא הוראה זו מופיעה ארבע פעמים בלבד, מהן אחת בבניין פיעל: "ה' צָבָאוֹת מְפַקֵּד צָבָא מְלַחְמָה" (ישעיהו יג, 4). בעברית החדשה התפלג השימוש בשורש ופעלים הנגזרים ממנו לכיוונים שונים, והלקסיקון הצבאי אימץ את הוראת הציווי וההנהגה הצבאית המגולמת בפסוק לעיל מספר

ישעיהו. השורש פק"ד משמש לפעולת מתן הפקודות (פְקַד או פְקָד), ולשמות עצם כגון פְקוּד (הגוף הצבאי האחראי על הפעילות הצבאית בחבל ארץ כלשהו), מפקדה, פְקוּד (מי שמפקדים עליו) ועוד. על יסוד הנאמר עד כה אציע הגדרה לצירוף "פקודה צבאית": "פקודה צבאית היא הוראה בעל-פה או בכתב של מפקד או של גוף צבאי מוסמך שחייבים לציית לה ולפעול על פיה בדקדקנות, ללא תנאי וללא ערעור". ואלה הם רכיביה של הגדרה זו:

הוראה בעל פה או בכתב: מבע דבור או כתוב הקובע שעל הנמען, הקורא או השומע, לבצע פעולה כלשהי של מפקד או של גוף צבאי מוסמך: למשמיע הפקודה סמכות לכך, הניתנת לו על ידי החוקים המכוננים של הצבא.

שחייבים לציית לה וגו': ההוראה היא טוטלית. בזה נבדלת הפקודה הצבאית מהוראות במסגרות שאינן טוטליות, כגון בית ספר ומקום עבודה, ומפעולות דיבור הנחייתיות אחרות, כגון דרישה, בקשה, המלצה והנחיה.

"פקודה צבאית" היא מונח גג הכולל סוגים רבים ושונים של פקודות. לקסיקון דביר למונחים צבאיים (בורלא, 1988) מבחין כבר במונח הבסיס "פקודה" בשתי הוראות, והבחנה זו מאמצים גם המילונים רב מילים ואבן שושן:

א. הוראה בכתב, בעל-פה או באמצעות אות מוסכם, שבאמצעותה מפקד מורה לכפופים לו מה עליהם לעשות.

ב. ציווי המשמש בתרגילי סדר. ציווי זה מחולק בדרך כלל לשני חלקים: "התראה" ו"צו", כגון "מסדר (התראה) – דום! (צו)", ולפעמים לשלושה.

מכאן מציג בורלא כמה סוגים של פקודות: פקודות קבע, פקודות מטכ"ל, פקודת שגרה, פקודות מבצעיות כגון פקודת אש ופקודת מבצע ופקודות לוגיסטיות.

פקודה יכולה להינתן באמצעות משפטי ציווי, משפטי ציווי פועליים, משפטי ציווי שְמַנִּים, קריאות קצרות מוסכמות, וכאמור, גם באותות לא מילוליים. למשל, ניתן לתת פקודת הסתערות על גבעה בדרכים מגוונות, וביניהן באמצעות משפטי ציווי (קדימה, הסתער!); משפטים ששואם בינוני (עשרים שניות אתם מסתערים על הגבעה!), עתיד, ואפילו עבר (תוך עשרים שניות הסתערתם על הגבעה).

סירוב פקודה

סירוב פקודה הוא הימנעות של מקבל הפקודה מביצוע הפקודה שקיבל אף שביכולתו לקיים אותה, ועל פי חוקי הצבא חובתו לבצעה. סירוב פקודה מפר את יסודות הפקודה הצבאית, כפי שהוגדרו לעיל ברכיב "שחייבים לציית לה ולפעול על פיה בדקדקנות, ללא תנאי וללא ערעור". סירוב פקודה הוא עֲבֵרָה על החוק הצבאי, והוא עלול לגרור משפט צבאי ועונש.

ואולם, להגדרה זו של סירוב הפקודה יש סייג כאשר מדובר בפקודה בלתי חוקית. פקודה בלתי חוקית היא פקודה שניתנה על ידי מפקד במהלך אימון או קרב, אשר סותרת את חוקי הצבא או את חוקי המדינה. האחריות המשפטית על פקודה כזו היא על נותן הפקודה. פקודה בלתי חוקית בעליל היא פקודה המפרה את חוקי הצבא והמדינה בגלוי ובמובהק. האחריות המשפטית על ביצועה או על אי ביצועה של פקודה כזו מוטלת על נותן הפקודה והממלא אותה כאחד. זהו מקרה יחיד שבו סירוב פקודה לא רק שאינו עֲבֵרָה על חוקי הצבא והמדינה, אלא הוא מתחייב על פי חוקים אלה. על

פי שיף (בתוך רוזנטל, 2000 : 121), "באבחנה בין פקודה בלתי חוקית לפקודה בלתי חוקית בעליל אין מדובר בהגדרה טכנית, אלא במבחן ערכי מצפוני מוסרי".

פקודה צבאית כפעולת דיבור

על פי הקטגוריות של סירל, הפקודה הצבאית היא פעולת דיבור הנחייתית, והיא מקבילה לקטגוריה שמכנה אוסטיין "הפעלתית". בקטגוריה זו מונה אוסטיין פעולות דיבור כגון ציווי, דרישה, פיטורין, התרעה, הפצרה, הורשה. עם זאת, האופי הטוטלי של הפקודה בכלל ושל הפקודה הצבאית בפרט מחייב אותנו לבחון אם אין הפקודה בעת ובעונה אחת גם פעולת דיבור שמכנה אוסטיין פסקנית (verdictive). בפעולות דיבור אלה כולל אוסטיין מבעים היוצרים מצב עניינים חדש, כגון פסק דין. הפקודה הצבאית יכולה להיחשב פסקנית, שכן היא קובעת באופן שאינו משתמע לשתי פנים את מצב הדברים, שהוא במקרה זה "המעשה שעל מקבל הפקודה לבצע".

בטבלה 1 שלהלן הושושו פעולות דיבור בשתי הקטגוריות של אוסטיין שהפקודה הצבאית עשויה להשתייך אליהן: הפעלתיות ופסקניות, והובאה גם סוגיית יחסי הכוח והקרבה שבין הדובר לשומע. יחסי הכוח מציגים את ההיררכיה בין הדובר לשומע, ויחסי הקרבה מציגים את המרחב וההקשר האישי בין הדובר לשומע. בסוגיה זו מרחיבים בין השאר בראון ולוינסון (Brown & Levinson, 1978) בעיסוקם בתאוריית הנימוס. הבחנות בסוגיה זו מסייעות בהבנת השוני או הדמיון בין פעולות דיבור שונות. פעולות פסקניות מוצגות על פי הבנת את המונח, ולא בהכרח על פי המיון של אוסטיין, והן מובאות בטבלה מתחת לקו המודגש.

טבלה 1: פעולות דיבור הפעלתיות ופסקניות

הפעולה	יחסי זמן	יחסי כוח דובר-שומע	יחסי קרבה דובר-שומע	מנגנונים
פקודה	פעולה של השומע בעתיד	כוח מוחלט	יחסי קרבה אינם רלוונטיים	חוקי מוסד טוטלי כלשהו
פקודה צבאית	פעולה של השומע בעתיד	כוח מוחלט	יחסי קרבה אינם רלוונטיים	חוקי הצבא כמוסד טוטלי
הוראה של מורה לתלמיד	פעולה של השומע בעתיד	כוח יחסי המתאזן בשיקולים חינוכיים	קרבה יחסית	כללי מערכת החינוך
דרישה	פעולה של השומע בעתיד	כוח יחסי	קרבה יחסית	מוסכמות חברתיות
התרעה (על סכנה)	המרצה של השומע לנקוט פעולה בעתיד	יחסי כוח אינם רלוונטיים	קרבה יחסית	מוסכמות חברתיות
התראה (בעקבות מעשה לא ראוי, כגון אמירת הורה לבנו שאם יחזור שוב מאוחר, לא יורשה לצאת מהבית בערב)	דרישה של הדובר מן השומע להימנע מפעולה בעתיד בעקבות פעולה דומה של השומע בעבר	כוח מוחלט או יחסי על פי הנסיבות	יחסי קרבה אינם רלוונטיים	מוסכמות חברתיות או כללי משחק
הפצרה	פעולה של השומע בעתיד	יחסי כוח מגוונים, אך לא כוח מוחלט	קרבה גבוהה	מוסכמות חברתיות

פסק דין	פעולה של הדובר הקובעת את מעמדו של השומע בעתיד	כוח מוחלט	יחסי קרבה אינם רלוונטיים	חוקי המדינה
גזר דין	פעולה של הדובר או של נציגיו הקובעת את מצבו של השומע בעתיד	כוח מוחלט	יחסי קרבה אינם רלוונטיים	חוקי המדינה
פיטורין	פעולה של הדובר הקובעת את מעמדו של השומע בעתיד	כוח מוחלט	קרבה יחסית	הגדרות יחסי עובד-מעביד
פסיקת שופט בתחרות ספורט	פעולה של הדובר הקובעת מצב של השומע בעתיד	כוח מוחלט	יחסי קרבה אינם רלוונטיים	חוקי המשחק כפי שקבעו המוסדות הרלוונטיים
הוֹשָׁה	פעולה של הדובר המכוונת למצב של השומע בעתיד	כוח מוחלט	קרבה גבוהה	חוקי מדינה (ירושלם)

ההבחנה העיקרית בין פעולות הפעלתיות לפעולות פסקניות בטבלה 1 היא שפעולות הפעלתיות גורמות לשומע לעשות מעשה, ואילו פעולות פסקניות קובעות את מצבו בעתיד. הפקודה הצבאית שונה מרוב הפעולות הפעלתיות בטבלה זו בשני היבטים שזכרו לעיל: יחסי הקרבה ויחסי הכוח. אם יחסי הכוח והקרבה בדרך כלל יחסיים, הרי בפקודה הצבאית יחסי הכוח בין המוען לנמען הם מוחלטים: למוען כוח מוחלט, ולנמען אפס כוח. בזה דומה הפקודה הצבאית לפעולות פסקניות כגון פסיקה משפטית, פסיקה של שופט במשחק כדורגל ופיטורין. הפקודה הצבאית ניתנת בסיטואציה שבה יחסי הקרבה אינם רלוונטיים, דהיינו גם אם המפקד קרוב למקבל הפקודה בדרך כלשהי, אין בזה כדי להפחית את תוקף הפקודה. גם כאן יש קרבה בין הפקודה הצבאית לפעולות פסקניות.

תנאי הצלחה של פקודה צבאית כפעולת דיבור

תאוריית פעולות הדיבור של סירל נשענת על קביעה של מה שהוא מכנה "תנאי הצלחה". פעולת דיבור היא מוצלחת כאשר היא עומדת בתנאי הצלחה הייחודיים לסוג הפעולה. למשל, סירל (Searle, 1969: 57) מונה את תנאי הצלחה של פעולת ההבטחה: "אם דובר S מביע מבע T בנוכחותו של שומע H, אזי S מבטיח באופן כן ומדויק ל-H ש-P – אם ורק אם מתקיימים התנאים הבאים". כאן מובא, כאמור, פירוט התנאים המתאימים לפעולת ההבטחה. על פי מודל זה אני מציע מודל תנאי הצלחה של פקודה צבאית דבורה:

אם הדובר S מביע מבע T בנוכחותו של השומע H, הרי S פוקד (מממש את הפונקציה F, שהיא פקודה צבאית) במדויק על H את הפרופוזיציה P (התוכן המילולי של הפקודה, הכוללת בדרך כלל גם פעולה מוגדרת שיש לבצע: A), אם ורק אם מתקיימים התנאים האלה:

א. מתקיימים תנאים נורמליים של תקשורת.

ב. הדובר S מביע את הפרופוזיציה P באמצעות המבע T.

ג. הדובר S מתכוון באמצעות המבע T לפעולה A שעל H לבצע בעתיד.

- ד. אין זה מובן מאליו (הן לדובר והן לשומע) שהשומע H יבצע את הפעולה A במהלך העניינים הרגיל.
- ה. הדובר S מאמין שהמבע T מתאר במדויק ובבירור ל-H מהי הפעולה A שעליו לבצע בעתיד.
- ו. הדובר S מוסמך על פי חוקי הצבא לצפות מ-H לבצע את A.
- ז. הדובר S יודע שכאשר הוא משמיע את המבע T, השומע H מחויב על פי חוקי הצבא לבצע את הפעולה A.
- ח. הדובר S יודע שהמבע T והפעולה העתידית A אינם סותרים את חוקי הצבא.
- ט. הדובר S מאמין שהשומע H מסוגל לבצע את A.
- י. הכללים הסמנטיים של השפה שבה מדברים הדובר S והשומע H הם כאלה שהמבע T מתבצע בכנות ובדיוק, אם ורק אם תנאים א-ח מתקיימים.
- למען הסר ספק יצוין שבדרך כלל הדובר S והשומע H הם אנשי צבא, אך במצבים שונים עשויים הדובר S (כגון נשיא ארצות הברית ביחס למפקד הצבא) או השומע H (כגון מפגין המתבקש לפנות את מקום ההפגנה על ידי חייל) להיות אזרחים. המבנה לעיל מחייב הבהרות המוצגות להלן:
- א. **תנאי התקשורת:** הדובר והשומע מדברים באותה שפה, לשניהם אין קשיי שמיעה או קשיים לשוניים אחרים, הם אינם משחקים במתזה, אינם מבצעים תרגיל סימולציה, אינם משחזרים אירועים היסטוריים או מדווחים עליהם ואינם עורכים חיקויים וכדומה.
- ב. **תנאי הפקודה:** כוחו של המבע הוא כוח פעולת הדיבור "פקודה צבאית" ואיננו כוחה של פעולת דיבור אחרת.
- ג. **תנאי הפעולה:** הפקודה דורשת מן השומע לבצע פעולה כלשהי, ואין בה אזכור של מצבים נפשיים או קביעה המתארת את מצב הדברים גרידא.
- ד. **תנאי הצורך:** הפקודה נדרשת במצב הנתון.
- ה. **תנאי הבהירות:** הפקודה אינה יכולה להשתמע לשתי פנים או להיות עמומה.
- ו. **תנאי הסמכות:** על הפוקד להיות בדרגה גבוהה מזו של מקבל הפקודה, או שבסיטואציה שבה ניתנת הפקודה יש לו סמכות פיקודית גבוהה יותר.
- ז. **תנאי הכפיפות:** על הפוקד לפעול בתנאים שבהם מקבל הפקודה חייב מצד דרגתו והסיטואציה שבה ניתנת הפקודה למלא את הפקודה. תנאי זה חופף לכאורה לתנאי הסמכות בהיבט המערכת הצבאית, אך יש להפריד ביניהם, כיוון שכל אחד עשוי ליצור אפשרויות הפרה שונות.
- ח. **תנאי החוקיות:** על הפקודה לא לסתור את חוקי הצבא או את חוקי המדינה.
- ט. **תנאי המסוגלות:** על הפקודה להיות ניתנת לביצוע בתנאי השטח הקיימים ובהתחשב ביכולותיו של מקבל הפקודה.
- י. **תנאי השפה:** ניסוח הפקודה חייב לעמוד בכללי השפה שבה מדברים המפקד ומקבל הפקודה כדי שיתאים לכל תנאי ההצלחה.
- כאשר תנאי הצלחה אלה אינם מתקיימים, פעולת הדיבור אינה יכול להיות מוצלחת. להלן פירוט מצבים שבהם מופרת ההצלחה בהתאמה למבנה לעיל:

- א. אין תנאי תקשורת. החייל אינו מבין את השפה שבה ניתנת הפקודה, אינו מכיר רכיבים לשוניים שלה או אין לו כלים ותנאים לשמוע אותה.
- ב. המבע T אינו יוצר בהכרח או לחלוטין אפקט של פקודה. הוא עשוי להתפרש למשל כבקשה או כהצעה.
- ג. הפקודה אינה דורשת ביצוע פעולה כלשהי. יש להעיר כאן כי בצה"ל גם הוראות שעה או אפילו מידע כללי, כגון לקראת אירוע או חג, עשויות להיקרא "פקודה", אבל יש לראות במקרים אלה פעולות דיבור מסוג אחר, שיש להן תנאי הצלחה שונים. הכוונה בסעיף זה היא לפעולות הנועדות לכאורה לגרום פעולה אצל השומע, אך אינן מציינות פעולה כלשהי.
- ד. הפעולה הנדרשת A כבר בוצעה, או שהשומע התכוון ממילא לבצע את הפקודה כיוון שהיא חלק משגרת יומו, המוכרת גם לנותן הפקודה.
- ה. הפקודה אינה מנוסחת בבירור, ואפשר לפרש אותה גם בדרך שאינה תואמת את כוונות נותן הפקודה.
- ו. לדובר אין סמכות לתת פקודה לשומע.
- ז. השומע סבור שאין לו חובה להישמע לדובר, והדובר אינו יודע זאת.
- ח. הפקודה סותרת חוקים מסוימים של הצבא או של המדינה.
- ט. הפקודה אינה ניתנת לביצוע.
- י. יש כשלי ניסוח המאפשרים את ביצוע הפקודה גם אם לא כל תנאי ההצלחה התקיימו או אינם מאפשרים את ביצוע הפקודה אף שכל תנאי ההצלחה התקיימו.
- מודל תנאי ההצלחה אינו חסין מביקורת. בדיקה פרטנית של כל פעולת דיבור מגלה שהיא עשויה להצליח גם כאשר מקצת תנאי ההצלחה שלה אינם מתקיימים. במקרה של פקודה צבאית אפשר להצביע על אפשרויות שונות:
- אשר לתנאי ההצלחה (ב), המבע T יכול להיות מנוסח ומובן כפעולת דיבור שלכאורה אינה פקודה או פקודה צבאית ואפילו סותרת אותה. עניין זה נוגע לעקרון הפעולה הבלתי ישירה שיפורט להלן.
- אשר לתנאי ההצלחה (ג), לעתים מזומנות פקודה צבאית קוראת להימנע מפעולה. עם זאת, אפשר לטעון כי הימנעות מפעולה היא סוג מיוחד של פעולה.
- אשר לתנאי ההצלחה (ה), כפי שאראה להלן, פקודות עלולות להיות עמומות או בלתי ברורות משיקולים רבים ושונים. עמימות זו אינה בהכרח ערובה לאי הצלחה, אף כי סכנה זו אורבת לה.
- תנאי ההצלחה (ו-ז) מוטמעים בעיקרון המכונן של המערכת הצבאית – ההיררכיה הפיקודית, המעוגנת בעקרון שרשרת הפיקוד (chain of command), שהגורם המכריע בה הוא ההיררכיה בין הדרגות – מהגבוהה לנמוכה ממנה. המבוא לקורפוס הפקודות של הצבא האמריקני (Army Command Policy, 2008: 6) קובע כי "שרשרת הפיקוד נועדה לסייע למפקדים בכל הדרגות למלא את תפקידם ולהשלים את המשימות המוטלות עליהם. היא מאפשרת העברת פקודות מן הדרג הגבוהה לדרג הנמוך בזמן הקצר ביותר ובאופן הבהיר ביותר".
- עם זאת, ההיררכיה הצבאית היא סוגיה שאינה נעדרת מחלוקות וקונפליקטים. בתפיסה המקובלת של שרשרת הפיקוד ניבעו סדקים, ויש עליה עוררין הן מתוך הצבא והן במחקר. קאופר (Cowper,

229: 2000) מגדיר תפיסה זו "מודל סטראוטיפי", המציג "צבא סמכותי ריכוזי המתפעל כפיפים חסרי דעה". הקשיים שבמודל ההיררכי הצבאי הקלסי נחשפים גם בבירור סוגי ההיררכיה. הדיון מגלה כי ההיררכיה על פי דרגה אינה הדגם היחיד, וכי סוגי ההיררכיה אינם חופפים, ולעתים יש ביניהם קונפליקט. לצד ההיררכיה הפיקודית מתקיימת היררכיה פונקציונלית היוצרת תנאים שונים למימושה במצבים שונים. כך יכול להיווצר קונפליקט בין קצין מטה לקצין שדה הנמוך ממנו בדרגה אך מכיר טוב ממנו את התנאים בשטח ברגע נתון. פקודה בלתי חוקית בעליל היא פעולת דיבור בלתי מוצלחת, דהיינו, נעדר ממנה יסוד החוקיות (ח). היעדרות זו עומדת כנגד שאר תנאי ההצלחה וגוברת עליהם גם אם אלה התקיימו ללא דופי.

לכאורה, פקודה צבאית אמורה להיות מעצם טבעה פעולה ישירה שאינה משתמעת לשתי פנים ואינה יכולה לשמש פעולת דיבור אחרת בעת ובעונה אחת. אולם בפועל, כפי שאף יוצג להלן, מבע הפקודה יכול להינתן כפעולת דיבור ראשית (פקודה צבאית) ומשנית, כגון בקשה, המרצה ונזיפה.

האסטרטגיות הנדרשות בשרשרת הפקודות

במקרה של פקודה צבאית נדרשת השאלה לשם מה נצרך נותן הפקודה לאסטרטגיה כלשהי. הפקודה על פי מהותה היא ציווי מוחלט המעוגן בהיררכיה הצבאית, וכל שנדרש הוא ניסוח בהיר של הפקודה. אולם המציאות המורכבת של חיי הצבא בעתות שגרה ובעתות חירום מזמנת מקרים רבים שבהם עצם מתן הפקודה אין בו די, ובשרשרת פקודות נדרשות לעתים אסטרטגיות מגוונות: א. **אסטרטגיה של פקודה מפורשת**: אסטרטגיה זו היא בררת המחדל במקרה של פקודה צבאית, והיא נשענת על עצם הסמכות המוחלטת של נותן הפקודה.

ב. **אסטרטגיה של שכנוע**: אסטרטגיה זו מתבקשת כאשר נותן הפקודה מעוניין להסיר ספקות הקשורים בביצוע המשימה, להפיג פחדים וחולשות או להעניק לה ממד רחב יותר. השכנוע יכול להיעשות בדרך של הצגת טיעונים, ולחילופין בדרך אקספרסיבית הפונה אל רגשות החיילים. שמיר (1986) סבור כי הפקודה הצבאית במהותה אמורה לכלול דברי הסבר, הנעה וכדומה.

ג. **אסטרטגיה של ריכוך**: אסטרטגיה זו מתבקשת כאשר נותן הפקודה מבקש להפיג את יסוד הכפייה שבפקודה ולחזק את הממד הקבוצתי ואף האינטימי בין נותן הפקודה ובין המקבל.

ד. **אסטרטגיה של הסתרה**: אסטרטגיה זו מתבקשת כאשר נותן הפקודה אינו מעוניין לפרוס את כל המידע הקשור בפקודה, ולחילופין מעדיף להשאיר בידי פקודיו חופש פעולה ומרחב פרשני.

ה. **אסטרטגיה של ציטוט**: אסטרטגיה זו אפשרית כאשר הפקודה ניתנה קודם לכן בדרכים שונות, והמפקד מפנה את פקודיו אליה כלשונה או אף מעדיף שלא לחזור עליה. האינטרס של המצטט יכול להיות טכני, דהיינו לחסוך במילים, אך לעתים הציטוט נועד להקטין את אחריותו של נותן הפקודה לתוכנה, ולחילופין לחזק את תוקפה בתודעת השומעים.

פרשת כפר קאסם

האירוע הקרוי "פרשת כפר קאסם" התרחש ב-29 באוקטובר 1956, ערב מבצע סיני (קורדוב, 1959; רוזנטל, 2000). הרקע המידי להתרחשות הוא מהלך הסחה שנועד ליצור את הרושם שמדינת ישראל עומדת לתקוף את הגבול הירדני. המהלך יצר אווירה מתוחה באזור הגבול וחיבב את משמר הגבול, שסופח לצבא על פי חוקי החירום, להדק את הנוכחות והפיקוח על כפרי המשולש הקרובים לגבול ירדן. מסגרת הפעולה הייתה תכנית "חפרפרת", שנועדה לפנות את הערבים במשולש למכלאות

באזור החוף בעת מלחמה במזרח. ביום ההתרחשות מפקד החטיבה הצבאית, שהתפרסה באזור פיקוד המרכז, אל"מ יששכר (ישכה) שדמי, הטיל עוצר מוקדם על הכפרים באזור וגיבה אותו בפקודות חמורות להרוג מפרי עוצר. שדמי לא הביא בחשבון שתושבי הכפרים חוזרים מן השדה בשעה שנקבעה לעוצר ואינם יכולים לדעת עליו, אף כי עניין זה הובא לתשומת לבו. משימת העוצר הוטלה על גדוד משמר הגבול בראשות רס"ן שמואל מלינקי. מלינקי העביר הלאה את הפקודות החמורות והתעלם אף הוא מסוגיית החוזרים מהשדה.

העוצר הוטל על שמונה כפרים. סרן יהודה פרנקנטל, שפלוגתו הייתה אחראית על ארבעה כפרים, ביטל את פקודת מלינקי וניסח פקודות חלופיות שקבעו שאין לירות בחוזרים מן השדה. מפקד הפלוגה השנייה, סרן יצחק לוי, לא השמיע את הפקודות באוזני פקודיו, מאחר שלטענתו הם שמעו אותן ישירות ממפקד הגדוד. הוא נמנע גם מהנחיות מפורשות כאשר נשאל מפי מפקדי המחלקות כיצד עליהם לנהוג בחוזרים מהשדה. שלושה מפקדי מחלקות בפקודו של לוי בחרו שלא לירות בחוזרים מן השדה. אבל בכפר קאסם בחר מפקד המחלקה סגן גבריאל דהאן להעביר את הפקודה בנוסחה החמור לפקודיו. דהאן עצמו ומפקד אחת הכיתות, טר"ש שלום עופר, בחרו לקיים את הפקודה כלשונה וירו למוות ב-47 תושבי הכפר. על ארבעה מן ההרוגים נקבע שהירי היה מוצדק, ובעטיים של 43 הרוגים הוגש כתב אישום ברצח בטענה שהם אמנם מילאו פקודה, אולם פקודה זו מנוגדת בעליל לחוקי הצבא והמדינה, וחובה על מי שקיבל אותה לסרב למלאה, ועל אחת כמה וכמה שמי שנתן אותה היה חייב להימנע מלתת אותה. הנאשמים הורשעו, ונגזרו עליהם עד 17 שנות מאסר, אך הם זכו בחנינה לאחר שלוש שנים. פסק הדין של השופט בנימין הלוי היה לפסק דין מכוון, ובו נקבע כי הפקודה לירות בכפריים החוזרים מן השדה הייתה פקודה בלתי חוקית בעליל, ש"מן הדין שיתנוסס עליה דגל שחור" (תובע צבאי, 1957 : 92).

קורפוס המאמר

הקורפוס הנבחן במאמר זה כולל מבעים ישירים ומבעים המובאים בדיבור עקיף, אשר מייצגים את מהלך ההתרחשות בפרשה הנדונה במאמר – פרשת כפר קאסם. הקורפוס מובא מתוך תעודות ומחקרים הנוגעים לפרשה, והם מהלך המשפט המפורט בפרוטוקול של אלפי עמודים, פסק הדין (1957) ושני הספרים העוסקים בפרשה (קורדוב, 1959 ; רוזנטל, 2000). בשלב הראשון של המאמר מובאת שרשרת מבעי הפקודה בפרשת כפר קאסם. במסגרת המבע בידלתי בסוגריים מרובעים את חלקי המבע שאינם רלוונטיים לדיון בפקודה כפעולת דיבור, אך הם נדרשים להבנת ההקשר. מבעי הפקודות מוצגים על פי החומר המחקרי העומד לפניי, בדרך כלל מבעים מפורשים המצוטטים כמות שניתנו, ומקצתם מבעים המוצגים בטקסט בדרך שאינה ישירה, אך מבע הפקודה מצוי בטקסט. הכללתם של אלה חיונית למהלך הטיעון ובוודאי להבנת מהלך האירועים.

מבעי פקודות והנחיות שניתנו בימים שקדמו ליום הטבח

1. "התקנת מכלאות שהערבים ייכנסו אליהם כדי לא לגרום לאנדרלמוסיה בעת מלחמה, ובמגמה לאפשר להם לברוח מזרחה": הוראות בעל פה לתכנית 59, המכונה גם תכנית חפרפרת.
2. "הפלוגה תחסום ותבודד את כפרי המיעוטים – ניטרול שטחי המעבר בין כפרי המיעוטים לבין עצמם ובינם לבין העורף הישראלי": פקודת מבצע גדודית שכתב שמואל מלינקי ב-27 באוקטובר 1956, מצוטטת במהלך המשפט על ידי סגן צבי הולנדר.

3. "[היו התלחשויות שחושבים לכבוש את המשולש, ושהתנועה תהיה לעבר ירדן. פה הולכים על ירדן, ויש פה צריך לתת למישהו פליק, מכה, שיברחו מעבר לגבול, יעשו מה שהם רוצים": דוד גולדפלד, חייל במחלקתו של גבריאל דהאן שפעל בכפר קאסם.

4. "[בסיום ביום שישי נקבע] להשאיר צד מזרח פתוח כדי לתת אפשרות לתושבי הכפר להימלט מהצד המזרחי?"; "לא רק את כפר קאסם, את כל הכפרים"; "זה לא רשום בפקודת המבצע [...] מי אמר זאת?"; "מפקד הגדוד": שאלות של השופט בנימין הלוי ותשובות המ"פ חיים לוי במהלך עדותו של לוי במשפט.

5. "האם נתת הוראות לפקודיך, למפקדי המחלקות כולל דהאן, בכפר קאסם, משעה חמש לאפשר לערבים לעבור את הגבול מזרחה?" – "ייתכן שכן": שאלה של אב בית הדין השופט בנימין הלוי ותשובת חיים לוי במהלך עדותו של לוי במשפט.

6. "המג"ד אמר, למחרת בשעה 06:00 אנחנו עוזבים את המקום ונותנים לתושבים לעשות כרצונם. הבנתי שהכוונה היא שהם יברחו לירדן": סגן גבריאל דהאן בעדותו במשפט.

7. [צבי צור, אלוף פיקוד המרכז, כינס אליו כמה מפקדים. צור הודיע על ביטול תכניות המלחמה נגד ירדן ועל מדיניות חדשה שעיקרה לשמור על אורח חיים תקין בכפרי הערבים]. צור הדגיש עוד שאם תבוא אש מעבר לגבול לא תבוא על כך תגובה אלא בפקודת האלוף (רוזנטל, 2000: 18).

8. "פינוי כפרים או בתים בודדים ייעשה רק בהתאם לצרכים הטקטיים של הכוח, ובכל מקרה של פינוי או טיפול יש לקבל אישור": המושל הצבאי, זלמן מרט, במכתב שהופץ בצבא ובמשמר הגבול בבוקר 29 באוקטובר 1956, היום שבו התבצע הטבח.

פקודת העוצר שניתנה ב-29 באוקטובר 1956 והדיון בה

1. [שדמי ביקש רשות להקדים את העוצר כבר עם רדת החשיכה. הבקשה לקיים עוצר נשמעה לצבי צור הגיונית, והוא אישר את החלטתו. [בעדויות שניתנו במשפט הצדיקו מפקדי הצבא הבכירים את העוצר המוקדם. הרמטכ"ל משה דיין העיר במשפט שדמי כי הוא "מכיר את המסמכים הנ"ל, ומכאן רואה את הפקודה סבירה בהחלט"] (שם: 19).¹

2. "בשעות העוצר הם יכולים להיות בבתיים ולעשות כאוות נפשם, יחלי ישרבו קהווה, יחלי בסירי מבסוט [ירצו ישתו קפה, ירצו ישבו בנחת], אבל מי שייראה מחוץ לבתים, יפר את העוצר, יִרָה. מוטב שיילכו כמה ככה, ואז הם יידעו ללמוד לפעמים הבאות": שדמי מפרט את הוראות העוצר בישיבת קבוצת פקודות המתקיימת בשעה 13:00.

3. "מלינקי. אני לא רוצה סנטימנטים, אני לא רוצה מעצרים": שדמי מבהיר את אופי העוצר בתשובה למה שאמר לו מלינקי: "ישכה, הדבר הוא לא כל כך פשוט. אני יודע מה הבעיות הצפויות אצלנו. אני מוכן להעלות פדאיני על הלהב, אבל מה דינו של אזרח ישראלי, שאולי גם הוא יבוא מהשדה, ולא ידע על קיום העוצר?" מלינקי מוסיף במשפט על אמירה זו: "הבנתי שהוא אוסר להשתמש בסנקציה של המאסרים. שלא נהפוך למשטרה. הבנתי שהפקודה חמורה מאוד. לא פקודה רגילה".

4. "אללה ירחמו": דברים שהוסיף שדמי על פקודת העוצר.

5. "אללה ירחמו": שדמי חוזר על האמירה בישיבה מאוחרת יותר, בשעה 15:00, שבה ניתנה קבוצת פקודות חטיבתית, לשאלת סא"ל שמואל פקר מה יקרה אם יסתובבו בשטח כפריים. במשפט טען שהתכוון לאפשרות שכפרי יסתובבו מחוץ לביתו, בשדה, ללא הסבר, ולא למצב שבו אנשים לא ידעו על העוצר.

פקודות מלינקי לאחר קבלת הפקודה משדמי

1. "לא יורשה אף תושב לעזוב את ביתו בשעת העוצר. אשר יעזוב יִּרְה. לא יהיו מעצרים": הפקודה שנתן מלינקי בקבוצת הפקודות הגדודית בנוכחות מפקדי הפלוגות והמחלקות.
2. "הטלת עוצר מחושך עד אור. 00:17-06:00. מדיניות תקיפה": נוסח של הפקודה שרשם מלינקי, והועברה לסגנו של שדמי.
3. "העוצר יהיה על פי תוכנית חפרפרת, אך לא יבוצעו השלבים הנלווים לו, כולל מעצרים, החרמות והעברת כפריים": הבהרה של מלינקי על העוצר בקבוצת הפקודות הגדודית.
4. "בלי סנטימנטים, כמו שאמר מפקד החטיבה": תשובה של מלינקי לשאלת המ"מ אריה מנשס כיצד לנהוג בנשים וילדים.
5. "דינם כדין כולם [...] אללה ירחמו": תשובת מלינקי לשאלת מנשס כיצד לנהוג בחוזרים מהשדה, מגובה בציטוט דברי שדמי; הביטוי "דינם כדין כולם" לא נאמר מפי שדמי.
6. "אלכס, שתוק רגע": מלינקי משתיק את סגנו שביקש לתמוך בשאלותיו של מנשס.
7. "אני שאלתי את המח"ט אותה שאלה. אתה יודע מה הוא אמר לי: 'בלי סנטימנטים, בלי מעצרים, אללה ירחמו'": תשובת מלינקי לסגנו אלכסנדרוני אחרי ההשתקה.
8. "לא לרצוח ולשמור על כבוד החיל": הערה נלווית של מלינקי לאחר מתן פקודות העוצר.
9. "אנחנו הורגים בשאט נפש, אבל איננו רוצחים": הערת המשך (לכד).
10. "לא יהיו נפגעים": מלינקי משיב לשאלתו של פרנקנטל לשאלה "מה לעשות עם הנפגעים". סגן משה טיומקין, אז סגנו של חיים לוי, אמר בעדותו במשפט: "תשובת מלינקי לפרנקנטל הבהירה, שאם יש פצוע צריך לחסל אותו". מלינקי תירץ עניין זה בעדותו במשפט: "התכוונתי שאין כוחות במג"ב לפינוי".

פקודות שנתנו מפקדי הפלוגות והמחלקות לאחר קבלת הפקודה ממלינקי

1. "העוצר יתחיל בשעה 17:30 ולא ב-17:00": יהודה פרנקנטל משנה את פקודתו של מלינקי.
2. "היות והאנשים האלה שחוזרים אינם יודעים, נכניס אותם לבתים ולא נפגע בהם בכל שעות הלילה": המשך הפקודה של יהודה פרנקנטל.
3. "שמעתם ממלינקי מה לעשות": פקודתו של חיים לוי למפקדי המחלקות שבפיקודו.
4. "תנהג כפי הבנתך, תפעל בגמישות": הוראת חיים לוי למפקד המחלקה אריה מנשס עם כניסת משאית לכפר טירה.

5. "כל אדם שיפר את העוצר ייהרג, ובכל זאת אינני רוצה שאיש מכם יפתח באש. גם אם יפתחו עליכם באש, אני אתן את ההוראה לפתוח באש": הוראת מנשס לחייליו בטירה.
6. "תנהג במתינות": הוראת לוי למפקד המחלקה בנימין קול, שביקש הנחיות לפעולה בכפר גילגוליה.
7. "תפקידכם יהיה לבצע עוצר בית בכפר קאסם, ולירות על מנת להרוג בכל אדם שייראה אחרי שעה 17:00 מחוץ לבית, בלי הבדל בין גברים, נשים, וילדים החוזרים מחוץ לכפר": הוראת גבריאל דהאן לפקודיו בכפר קאסם.
8. "המתת אנשים בבתי תיחשב 'רצח', המתת אנשים מחוץ לבתים תיחשב 'הריגה'": דהאן מסביר לפקודיו את משמעות הירי במפרי עוצר.

פעולות השוטרים לאחר פקודות מפקדי הפלוגות והמחלקות

1. "לקצור אותם": הוראת שלום עופר לשוטרים שתחת פיקודו בשער הכפר, לירות בחוזרים מן העבודה.
2. "כלב, עמוד באמצע השורה!": פקודת שלום עופר לאחד הפועלים שהגיעו מן השדה.
3. "תקצור אותם": פקודה לירות ברוכבי אופניים שהגיעו מהעבודה.
4. "זה עוד חי, תן לו": הוראה של אחד השוטרים לחברו לאחר הירי הראשון.
5. "תן להן אחת אחת בראש": פקודת שלום עופר לירות בנשים שהגיעו מהעבודה.
6. "אתם רוצחים אנשים חפים מפשע החוזרים מהעבודה, תפסיקו": דברים שאמר רב סרן קוטלר לאחד השוטרים בכפר קאסם, בשלבים האחרונים של הטבח.
7. מלינקי הודיע על הפסקת אש לאחר שנודע לו על ההרג [הפקודה הגיעה לאחר שהטבח הסתיים] (שם: 32).²

המאפיינים הלשוניים של שרשרת המבעים

פירוט המאפיינים הלשוניים של הפקודות מדגים היטב את האפשרויות המגוונות למתן פקודה שהוצגו לעיל. הפירוט מתמקד בדרך כלל במעמד התחבירי של נשוא המשפט. קטעים במבע שאינם רלוונטיים לקטגוריה לא הובאו או ניתנו בסוגריים מרובעים ועשויים לחזור ולהופיע בקטגוריה אחרת. להלן פירוט הקטגוריות וכמה דוגמאות.

מבעי פקודה שנשואם בזמן עבר: "שמעתם ממלינקי מה לעשות" (26).

מבעי פקודה שנשואם בבינוני: "אנחנו עוזבים את המקום ונותנים לתושבים לעשות כרצונם" (6); "בשעות העוצר הם יכולים להיות בבתי ולעשות כאוות נפשם"; וכן (10) (11) (22).

מבעי פקודה שנשואם עתיד פעיל: "הפלוגה תחסום ותבודד את כפרי המיעוטים" (2); "העוצר יתחיל בשעה 17.30 ולא ב-1700" (24); "תנהג כפי הבנתך, תפעל בגמישות" (27); וכן (3) (7) (14) (16) (23) (25) (29) (34) (37).

מבעי פקודה שנואם עתיד סביל: "לא יורשה אף תושב לעזוב את ביתו בשעת העוצר. אשר יעזוב יירה" (14); וכן (8) (10) (16) (28) (31).

מבעי פקודה שנואם ציווי: "כלב, עמוד באמצע השורה!" (33); "תן להן אחת אחת בראש" (36); וכן (19) (35).

מבעי פקודה שנואם שם הפועל: "לא לרצוח ולשמור על כבוד החיל" (21); "לקצור אותם" (32); וכן (4) (5) (30).

מבעי פקודה שמניים (כולל המכילים שמות פעולה ומשפטי קיום): "הטלת עוצר מחושך עד אור. 06:00-17:00. מדיניות תקיפה" (15); "דינם כדין כולם" (18); וכן (1) (2) (8) (9) (38).

ניבים: "אללה ירחמו". (12) (13) (18) (20); "בלי סנטימנטים" (17) (20).

פעולות הדיבור בשרשרת המבעים

בשרשרת שלפנינו מובאים בדרכים שונות 38 מבעים המממשים את הפקודה הצבאית כפעולת דיבור. מתוכם ניתן להבחין בפעולות דיבור משניות ב-21 מבעים, דהיינו מבעים שבוצעה בהם פעולת דיבור בלתי ישירה.

פעולות דיבור המהוות פקודה צבאית

פעולות הדיבור המהוות פקודה צבאית הן הליבה של מאמר זה. על פי מודל תנאי ההצלחה של סירל ומודל תנאי ההצלחה של הפקודה הצבאית שניסחתי לעיל, נראה כי לא תמיד מולאו כל תנאי ההצלחה. תנאי התקשורת, תנאי הפעולה, תנאי הצורך, תנאי המסוגלות ותנאי השפה התקיימו במלואם, אך לא קוימו במלואם התנאים האלה:

א. **תנאי הבהירות:** הפקודה אינה יכולה להשתמע לשתי פנים או להיות עמומה. תנאי זה לא מולא במלואו ברבות מן הפקודות, כיוון שהדוברים נקטו אסטרטגיות הסותרות את עקרון הבהירות, כפי שיפורט להלן.

ב. **תנאי הסמכות:** על הפוקד להיות בדרגה גבוהה מזו של מקבל הפקודה, או שבסיטואציה שבה ניתנת הפקודה יש לו סמכות פיקודית גבוהה יותר. תנאי זה מולא בדרך כלל. בשלבים 31-38 נתן את הפקודות שוטר בדרגת טר"ש (שלום עופר), ומקבלי הפקודות היו מקצתם בעלי דרגה גבוהה משלו, אך הסיטואציה אפשרה זאת. במבע (37) נוצר מצב ייחודי שבו הפוקד היה בדרגה גבוהה משל מקבל הפקודה, אך סמכותו כלפיו לא הייתה ברורה. מאחר שהפקודה ("תפסיקו") ניתנה לאחר ביצוע הטבח, לא נבחנו תנאי הסמכות / כפיפות בפועל.

ג. **תנאי הכפיפות:** על הפוקד לדעת שמקבל הפקודה חייב מצד דרגתו והסיטואציה שבה ניתנת הפקודה למלא את הפקודה. תנאי זה מולא בדרך כלל, בהסתייגות דומה לזו שהוצגה בניתוח תנאי הסמכות.

ד. **תנאי החוקיות:** על הפקודה לא לסתור את חוקי הצבא או את חוקי המדינה. תנאי זה הופר בכמה מן הפקודות, כפי שנקבע בדיעבד בפסיקת בית המשפט.

פעולות דיבור משניות

רוב פעולות הדיבור בפרשה יכולות להיחשב פעולות דיבור בלתי ישירות, מאחר שלצד הפקודה הצבאית נלוותה להן פעולת דיבור נוספות, ואותה כיניתי פעולת דיבור משנית. להלן דוגמאות לפעולות דיבור משניות:

פעולת דיבור הנחייתית, בקשה: "אני לא רוצה סנטימנטים, אני לא רוצה מעצרים" (11); וכן (17) (21) (28) (37).

פעולת דיבור הנחייתית, המלצה: "תנהג כפי הבנתך, תפעל בגמישות" (27); וכן (29).
פעולת דיבור הנחייתית, המרצה: "כלב, עמוד באמצע השורה!" (33); "[זה עוד חיל], תן לוי" (35); וכן (36).

פעולת דיבור הנחייתית, אישור: "בשעות העוצר הם יכולים להיות בבתיים ולעשות כאוות נפשם, יחלי ישרבו קהווה, יחלי בסירי מבסוט" (10); וכן (9) (26).

פעולת דיבור הנחייתית, השתקה: "אלכס, שתוק רגע" (19).

פעולת דיבור הצהרתית, דחייה: "העוצר יתחיל בשעה 17:30 ולא ב-17:00" (24).

פעולת דיבור הצהרתית, פסיקה: "דינם כדין כולם" (18).

פעולת דיבור הצהרתית, הצהרה: "אנחנו הורגים בשאט נפש, אבל איננו רוצחים" (22); "לא יהיו נפגעים" (23); וכן (31) (37)³.

פעולת דיבור הבעתית, הבעת צער: "אללה ירחמו", בהופעות חוזרות.

אסטרטגיות לשוניות שנקטו בשרשרת הפקודות

בפרשת כפר קאסם ננקטו אסטרטגיות לשוניות מגוונות. מובאות גם פקודות בדיבור עקיף, שכן יש בתוכן כדי להעיד על האסטרטגיה שנקטה.

אסטרטגיה של פקודה מפורשת: "לא יורשה אף תושב לעזוב את ביתו בשעת העוצר. אשר יעזוב יִירָה" (14); "לקצור אותם!" (32); וכן (9) (15) (19) (24) (28) (30) (33) (34) (35) (36) (38).

אסטרטגיה של שכנוע, הנמקה; הנימוק מוצג מחוץ לסוגריים המרובעים: "היות והאנשים האלה שחוזרים אינם יודעים [נכניס אותם לבתיים ולא נפגע בהם בכל שעות הלילה]" (25); וכן (1) (2) (3) (10) (35) (37).

אסטרטגיה של ריכוך, הנחיה (המילים המודגשות על ידי מבהירות שאין מדובר בפקודה מוחלטת): "המג"ד אמר, למחרת בשעה 06:00 אנחנו עוזבים את המקום ונותנים לתושבים לעשות כרצונם. **הבנתי שהכוונה היא שהם יברחו לירדן**" (6), וכן (4).

אסטרטגיה של ריכוך, התניה: "פינוי כפרים או בתיים בודדים ייעשה רק בהתאם לצרכים הטקטיים של הכוח" (8); "המתת אנשים בבתיים תחשב 'רצח', המתת אנשים מחוץ לבתיים תיחשב 'הריגה'" (31); וכן (7) (16).

אסטרטגיה של הסתרה, משמעות סמויה או נרמזת: "המג"ד אמר, למחרת בשעה 06:00 אנחנו עוזבים את המקום ונותנים לתושבים לעשות כרצונם [הבנתי שהכוונה היא שהם יברחו לירדן]" (6)⁴ וכן (3).

אסטרטגיה של הסתרה, עמימות: "מלינקי. אני לא רוצה סנטימנטים, אני לא רוצה מעצרים" (14);
 "אללה ירחמו" בהופעות חוזרות; "לא יהיו נפגעים" (23); וכן (5) (11) (12) (13) (18) (21) (22).

אסטרטגיה של הסתרה, הימנעות מאמירה מפורשת: "תנהג כפי הבנתך, תפעל בגמישות" (27); וכן
 (29).

אסטרטגיה של ציטוט: "[בלי סנטימנטים], כמו שאמר מפקד החטיבה" (17); "שמעתם ממלינקי
 מה לעשות" (26); וכן (20).

טבלה 2: מאפיינים לשוניים ופרגמטיים של שרשרת מבעי הפקודה

מס'	שלב בתהליך	מאפיינים לשוניים	פעולת דיבור	אסטרטגיה
1	הימים שקדמו לטבח	שם פעולה	פקודה	הנמקה
2		עתיד פעיל / שם פעולה	פקודה	הנמקה
3		עתיד פעיל	פקודה	הנמקה / משמעות סמויה
4		שם הפועל	פקודה	הנחיה
5		שם הפועל	פקודה	עמימות
6		בינוני	פקודה	הנחיה / משמעות סמויה
7		עתיד	פקודה	התניה
8		עתיד סביל / משפט קיום	פקודה	התניה
9	פקודת העוצר החטיבתית	שם פעולה	פקודה + ואישור	מפורשת
10		בינוני / עתיד פעיל / סביל	פקודה + אישור	הנמקה
11		בינוני	פקודה + בקשה	עמימות
12		ניב	פקודה + הבעת צער	עמימות
13		ניב	פקודה + הבעת צער	עמימות
14	פקודת העוצר הגדודית	עתיד פעיל / סביל	פקודה	מפורשת / עמימות
15		שם פעולה	פקודה	מפורשת
16		עתיד פעיל / סביל	פקודה	התניה
17		ניב	פקודה+בקשה	ציטוט
18		משפט שמני / ניב	פקודה+פסיקה	עמימות
19		ציווי	פקודה+השתקה	מפורשת
20		ניב	פקודה	ציטוט
21		שם הפועל	פקודה+בקשה	עמימות
22		בינוני	פקודה+הצהרה	עמימות
23		עתיד פעיל	פקודה+הצהרה	עמימות
24	פקודות פלוגתיות ומחלקתיות	עתיד פעיל	פקודה+דחייה	מפורשת
25		עתיד פעיל	פקודה	הנמקה

ציטוט	פקודה+אישור	עבר		26
הימנעות	פקודה+המלצה	עתיד פעיל		27
מפורשת / התניה	פקודה+בקשה	עתיד פעיל / סביל		28
הימנעות	פקודה+המלצה	עתיד פעיל		29
מפורשת	פקודה	שם הפועל		30
התניה	פקודה + הצהרה	סביל		31
מפורשת	פקודה	שם הפועל		פקודות במהלך הטבח ומיד לאחריו
מפורשת	פקודה + המרצה	ציווי	33	
מפורשת	פקודה	עתיד פעיל	34	
מפורשת / הנמקה	פקודה + המרצה	ציווי / שמני	35	
מפורשת	פקודה + המרצה	ציווי	36	
הנמקה	פקודה + הצהרה + בקשה	עתיד פעיל	37	
מפורשת	פקודה	שם פעולה	38	

שלוש הטבלאות להלן נשענות על טבלה 2 ונועדו להציג את היחס בין שלושת ההיבטים שבדקתי. למיקוד הנתונים איחדתי בספירה מבעים דומים באופיים: "עתיד פעיל" ו"עתיד סביל" אוחדו לקטגוריה "עתיד". "הנחיה" ו"התניה" אוחדו לקטגוריה "ריכוך"; "פקודה" ו"המלצה" אוחדו כפעולות דיבור הנחייתיות וכדומה. כאשר יש יותר ממאפיין אחד בטבלה, הוא יובא בחשבון בספירה. למשל, כאשר באותו מבע מתבצעות פעולות הדיבור פקודה ובקשה, המבע יופיע כשתי פעולות הנחייתיות. כאשר במבע מסוים מופיעים שני מאפיינים לשוניים, כגון "שנשואו עתיד" ו"שם פעולה", המבע יוצג בהתאם באופן כפול ביחס לפעולות דיבור או אסטרטגיות. כאשר מבע מופיע יותר מפעם אחת, הוא יופיע כך גם בטבלה כדי ליצור את היחס על פי בשרשרת המבעים שהתקיימה בפועל. שיטה זו יוצרת אי-התאמה סטטיסטית לכאורה בין שלוש הטבלאות, אך אין לאי-התאמה זו חשיבות בהבנת הממצאים.

טבלה 3: מאפיינים לשוניים ופעולות דיבור

פעולות / מאפיינים	הנחייתיות	הבעתיות	הצהרתיות	סך הכול
עבר	2			2
בינוני	6		1	7
עתיד	20		4	24
ציווי	8			8
שם הפועל	7			7
שמניים	9		1	10
ניבים	6	2	1	9

טבלה 4: מאפיינים לשוניים ואסטרטגיות

מאפיינים / אסטרטגיה	עבר	בינוני	עתיד	ציווי	שם הפועל	שמניים	ניבים	סך הכול
מפורשת			4	4	2	5		15
שכנוע		1	4	1		3		9
ריכוך		1	5		1	1		8
הסתרה		3	4		2	1	2	12
ציטוט	1						2	3

טבלה 5: פעולות דיבור ואסטרטגיות

אסטרטגיות / פעולות	מפורשת	שכנוע	ריכוך	הסתרה	ציטוט	סך הכול
הנחייתיות	19	10	7	19	5	61
הצהרתיות	1		1	3		4
הבעתיות				4		4

ניתוח הממצאים

ניתוח המאפיינים הלשוניים

בסעיף זה ינותחו קבוצות המבעים על פי המאפיינים הלשוניים, דהיינו נשוא בזמן עבר, בבינוני, בעתיד או בציווי, משפטים שבהם הנושא או הנשוא הם שם פועל, משפטים שמניים שבהם מופיע שם פעולה, והשימוש בניבים.

נשוא בזמן עבר: קבוצה זו אינה משמשת כמעט במבעי פקודה במחקר זה אלא במקרה אחד שבו הפוקד מפנה את שומעיו ונותן פקודה מן העבר. כאמור, בתרבות הצבאית המקובלת היום ניתנות פקודות בזמן עבר לעתים מזומנות, כגון "עשרים שניות הקפתם את הבניין".

נשוא בבינוני: קבוצה זו משמשת לצרכים מגוונים. בדרך כלל הנושא במשפט הוא אדם או קבוצת אנשים, כגון "אנחנו הורגים", "אנחנו עוזבים", ורק במקרה אחד זהו נשוא סתמי ("פה הולכים על ירדן"). רבים ממופעי הקבוצה הם בעלי אופי מודאלי, דהיינו, הם מייצגים כוונה ("הם יכולים להיות בבתים"); הלך נפש ("אני לא רוצה סנטימנטים", "אני סולד מן הדברים האלה") או הצהרה כללית המבטאת רעיון מכוון שיש בו מעין תיאור מציאות ("אנחנו הורגים בשאט נפש"). אין בקבוצה זו הופעה של בינוני המשמש כציווי או כפקודה ישירה ומפורשת, ומכאן שלבינוני תפקיד מרכזי בפקודות דיבור משניות או באסטרטגיות לא מפורשות.

נשוא בעתיד: קבוצה זו היא הנפוצה מבין המאפיינים הלשוניים, והיא משמשת בעיקר לצרכים מודאליים, דהיינו אין במופעים אלה בדרך כלל משפט הקובע כי דבר מה יתרחש בעתיד, אלא המבעים מציגים דבר מה שהדובר מעוניין או אינו מעוניין שיתרחש בעתיד, ובאמצעות המבע הוא מקדם את האפשרות שהדבר אכן יתרחש. יש להוסיף כאן כי שימוש בזמן עתיד לציווי הוא תופעה נפוצה בעברית החדשה, ויש לה שורשים בעברית הקלסית. המודאליות אופיינית גם למשפטי העתיד הסביל.

נשוא בציווי: קבוצה זו מצומצמת למדי, והיא משמשת בעיקר את שלב הטבח ומושמעת על ידי המפקדים הנמוכים בשרשרת הפיקוד: "עמוד באמצע השורה"; "תן להם אחת אחת בראש". דווקא בשלב הטבח נראה שהפקודה אינה ניתנת על ידי בעל סמכות מוחלטת אלא בלהט האירוע, ויש בה גם יסודות של המרצה.

נושא או נשוא שם פועל: בקבוצה זו השימושים הם מודאליים: "לא לרצוח", "לקצור אותם".

שם פעולה משפטיים שמניים: קבוצה זו כוללת מקצת נוסחים כתובים המכילים הוראה, פקודה או תכנית, והם משמשים במשפטים שאינם שלמים: "ניטרול שטחי המעבר" המייצג את הטענה "הפעולה נדרשת כדי לנטרל את שטחי המעבר"; "הטלת עוצר" מייצגת דרישה בנוסח "הגדוד יפעיל הטלת עוצר". השימוש בשמות פעולה משרת מגמה שלא לקבוע מבצע מוגדר, ובכך הוא עשוי לשרת אסטרטגיות של עמימות, אך ממצאי מחקר זה אינם מאששים השערה כזו. גם משפטים שמניים אחרים כגון "מדיניות תקיפה" מתאפיינים בהשמטת רכיבים במשפט; "דינם כדין כולם" מציג גם הוא אופן דיבור קצר ופסקני, האופייני למשפטים שמניים מטיפוסים שונים.

השימוש בניבים: שימוש זה אינו רב כמבעים עצמאיים, אך חשיבותו במהלך האירועים רבה מאוד. הניב "אללה ירחמו" הוא הציר הלשוני של הפרשה כולה. הוראתו המילולית בערבית "אלוהים ירחם עליו", והוא נאמר על מי שמת או עומד למות. השימוש של מפקד החטיבה בניב ערבי מכילה רובדי התייחסות מורכבים: קביעה המשלימה ואפילו מעודדת את העובדה שאנשים מסוימים עומדים למות; הבעת צער על כך שהם עומדים למות; שימוש בשפה הערבית, שהיא שפתם של העומדים למות. מבע זה הוא אם כן הפעלתי-ביצועי, מעין פקודה סמויה, ובו בזמן אירוני. השימוש בניב "בלי סנטימנטים" מורכב פחות, אך משותף לו ול"אללה ירחמו" השימוש במילים או בצירופים לועזיים. שימוש זה אופייני לשפת הדיבור הישראלית ולניבים רבים המשמשים בה.

ניתוח פעולות הדיבור

פעולת הדיבור המתבצעת ברוב שלבי הפרשה היא הפקודה הצבאית. ניתוח המבעים שופך אור על סוגיית פעולת הדיבור הבלתי ישירה. יש לציין כי לא נמצאו במבעי הפקודה פעולות דיבור היצגיות כגון טענות או דיווחים, אף שמבעי פקודה לא מעטים מסתתרים בתוך דיווח, ויש לחלצם ממנו לצורך הניתוח.

פעולות דיבור הנחייתיות: פעולות אלה שייכות לקטגוריה שאליה משתייכת גם הפקודה הצבאית, שהיא הפעולה הראשית ברוב שלבי האירוע, אך נבדלות ממנה בכמה היבטים או תנאי הצלחה. פעולות הבקשה וההמלצה נבדלות מן הפקודה כשאינן דורשות ציות מלא. הבקשה מכילה יסוד נפשי של המבקש, דהיינו המבקש מכוון למה שהיה רוצה שיקרה. ההמלצה מכוונת לנמען, דהיינו מציגה מה טוב או מה עדיף שהנמען יעשה או מדוע עליו להימנע מעשייה. פעולת האישור מכילה תשומת לב של הדובר לכוונותיו של הנמען, כפי שהוצגו קודם לכן על ידי הנמען, וכך יוצרת שותפות ומצג של שוויון, אף כי זהו שוויון לכאורה, שאינו מפר את יחסי הסמכות.

פעולות דיבור הבעתיות: בפרשה שלפנינו כמה פעולות בקטגוריה זו. בפעולות הבעת צער בנוסח "אללה ירחמו" משתמש הדובר בניב שנועד לבטא את כוונותיו: הוא מכיר במחיר הכבד של ירי בבני אדם אך קובע שאין בכך כדי לבטל את הפקודה. ניתן לראות בפעולה זו גם דרך אירונית לביצוע פעולת דיבור הנחייתית או פסקנית. יש לציין כי בשלב שלאחר הטבח, שלא מוצג במאמר זה, בולטת

פעולת ההצטדקות, המעידה על רצונו של המצטדק, מפקד הגדוד במקרה זה, להסביר את מעשיו, לזכות בסליחה ולבטא את אי הנחת שלו ממעשיו ומפעולות הדיבור שלו בעבר.

פעולות דיבור הצהרתיות: קטגוריה זו מכילה פעולות משנות מציאות, ומכאן שניתן להציב בה את הדחייה. היא חשובה ביותר בהקשר הפרשה, שכן על הדובר לדחות פקודה שניתנה כדי לתת מקום לפקודה חדשה. המבע "דינם כדין כולם" הוא מבע הצהרתי לשיטת סירל, והוא תואם גם את הקטגוריה הפסקנית שקבע אוסטיין, שכן הוא משנה מציאות ומכיל יסוד הנחייתי.

ניתוח האסטרטגיות

בסעיף זה של הממצאים נבחן אלו אסטרטגיות לשוניות נקטו נותני הפקודות בעת מתן הפקודה.

אסטרטגיה של פקודה מפורשת: זוהי לכאורה בִּרְרַת המחדל של אסטרטגיות הפעולה הצבאית. ואולם, ריבוי האסטרטגיות החלופיות מעיד שהבחירה במתן מפורש של פקודה אינה מובנת מאליה, והיא מועדפת במצבים שבהם הבהירות רצויה ונדרשת, ונדחית כאשר פקודה מפורשת דורשת מחירים לא רצויים. מבין 38 מבעי הפקודה בחרו הפוקדים רק 13 פעמים, דהיינו פחות משליש, באסטרטגיה של פקודה מפורשת, ובכמה ממופעים אלה התלוותה למבע אסטרטגיה נוספת.

אסטרטגיה של שכנוע: אסטרטגיה זו היא במקרה שלפנינו אסטרטגיית ההנמקה. היא נדרשת כאשר לדובר חשוב שמקבל הפקודה יבין אותה ואת הרקע לנתינתה ולא יבצע אותה בצייטנות עיוורת. הצורך בשכנוע בולט בעיקר בשלבים המוקדמים של הפרשה ונעלם ככל שהפרשה מתקדמת בשרשרת הזמנים והפקודות. עובדה זו מוסברת בלוח הזמנים הצפוף ובאווירה ההולכת ונעשית מתוחה. רוב פעולות השכנוע התבצעו בזמן עתיד, שהרי פעולת שכנוע מכוונת להביא אנשים לפעול בעתיד.

אסטרטגיות של ריכוך: האסטרטגיות המשמשות לריכוך בפרשה זו הן ההנחיה וההתניה. ההנחיה מותירה למקבל הפקודה מרחב פרשני, וההתניה מציגה את הפעולה הנדרשת תחת עננת ספק. השימוש באסטרטגיות של ריכוך אופייני לשלבים מוקדמים של הפרשה ולמהלכיו של חיים לוי, שנמנע בעת ובעונה אחת מהפרת הפקודה אך גם מנתינתה במפורש.

אסטרטגיות של הסתרה: פרשת כפר קאסם מכילה מבעים רבים שבהם ננקטו אסטרטגיות של הסתרה – כשליש מכלל המבעים, כמעט לכל אורך שרשרת הפקודות. עמן נמנות אסטרטגיה של עמימות, דהיינו הנחיה שאינה חושפת את מכלול המהלכים הנדרשים לפעולה; אסטרטגיה של משמעות סמויה, דהיינו רמז המשתמע מן המבע אך אינו נאמר מפורשות; הימנעות מכוונת מהצגת רכיבים מהותיים של התוכן שאמור המבע לייצג. אסטרטגיות ההסתרה בפרשה זו נועדו לכאורה לאפשר חופש פעולה ובחירה למקבל הפקודה, אך למעשה הן חושפות קשיים של נותן הפקודה בהצגת הפקודה המפורשת: הוא אינו שלם עם הפקודה, או שאין לו די נתונים כדי להציג אותה במלואה.

בקבוצה זה יש לשים לב בעיקר לפקודתו של שדמי (14): "לא יהיו מעצרים", החוזרת שוב בציטוט של מלינקי (23). מלינקי עצמו מעיד שהפקודה נתפסה בעיניו כפקודה עמומה, אף כי הוא הבין את משמעותה, דהיינו שאין לעצור את הערבים המפרים את העוצר אלא לירות בהם. נוסח הפקודה אינו אומר זאת, אלא הוא מאפשר פרשנויות מנוגדות: לירות בחוזרים או לשחרר אותם. מלינקי מבין את כוונתו של שדמי על פי הנסיבות של מתן הפקודה וגם על פי מוסכמה לשונית שהייתה

נהוגה בצבא הישראלי (ובצבאות אחרים) המגולמת בצירוף "לא לוקחים שבויים", שהוראתו המוסכמת היא שאין לשבות חיילי אויב אלא להרוג אותם. אסטרטגיית העמימות נבחרה במקרה זה כדי שלא לחשוף את הפקודה למבחן החוקיות (סעיף ח' בתנאי ההצלחה).

אסטרטגיות של ציטוט: שרשרת פקודות בנויה על עקרון הציטוט מעצם טבעה, שהרי ניתן פקודה, אם אינו עליון בשרשרת, יצטט תמיד פקודה שניתנה לו ממי שמעליו. ואולם הבהרה מפורשת שהפוקד אינו העליון בשרשרת והפניה לפוקד שמעליו איננה עניין תמים. היא מכילה בעת ובעונה אחת חיזוק של הפקודה וצמצום אחריותו של נותן הפקודה. כאשר הפוקד מצטט, הוא מבליע טענה שהוא אינו שלם לגמרי עם הפקודה, והוא לוקח עליה אחריות מופחתת. בפרשה זו אסטרטגיית הציטוט משרתת את האינטרס של הפחתת האחריות. היא מופיעה בכמה שלבים בקבוצת הפקודות הגדודית והמחלקתית ונעלמת בשלב הטבח עצמו.

מסקנות ודיון

הפקודה הצבאית כפעולת דיבור לאור פרשת כפר קאסם

התמונה העולה מניתוח פעולות הדיבור בפרשת כפר קאסם שופכת אור שיש בו כדי להפתיע על אופייה של פעולת הדיבור המכונה פקודה צבאית. הטענה המתבקשת היא כי הפקודה תינתן באמצעים לשוניים ברורים ובמספר מצומצם של חלופות, אך התמונה העולה מן הממצאים שונה בתכלית.

מהיבט המאפיינים הלשוניים, כפי שהוצג כבר בניתוח הפקודה הצבאית, עולה שלפקודה כפעולת דיבור מגוון מימושים לשוניים, דהיינו ניתן לתת פקודה בסוגים שונים של משפטים, בזמנים דקדוקיים שונים ובאמצעות חלקי דיבור שונים. מהיבט פעולות הדיבור עולה מן הממצאים כי פעולת הפקודה עשויה להתממש לעתים מזומנות כפעולת דיבור בלתי ישירה וללבוש צורה של בקשה, המלצה, הצהרה ואפילו הבעת צער. הממצאים מעידים שיש חשיבות רבה לאסטרטגיה הלשונית של מתן הפקודות. הפקודה הצבאית כפעולה ראשית עשויה להינתן בהפעלת אסטרטגיות מגוונות, ומתן פקודה מפורשת אינו בהכרח האסטרטגיה הנפוצה ביותר. בולטות כאן אסטרטגיות של הסתרה חלקית או מלאה, דהיינו המחשבה שלפיה פקודה היא בהכרח בהירה וברורה, כפי שמציינים אף כותבי הוראות הפקודה בצבא האמריקני, אינה עומדת במבחן המציאות. מסקנה אפשרית מכאן היא שהפקודה הצבאית ניתנת לעתים בתנאים של אי נחת, דהיינו ניתן הפקודה מבקש ליצור בעת מתן הפקודה אווירה המרככת או אפילו משבשת את האופי הפסקני והמוחלט של הפקודה הן באמצעות פעולת הדיבור הבלתי ישירה הן באמצעות אסטרטגיות שונות. ככל שאי הנחת הזו קטנה או נעלמת, כפי שנראה בשלבים שונים בשרשרת הפקודות במאמר זה, כך קטן הצורך בקיום פעולות בלתי ישירות ובנקיטת אסטרטגיות לא מפורשות.

הקשר בין שרשרת המבעים ובין התוצאה הטרגית

אין עוררין שטבח כפר קאסם היה אירוע חמור, אומלל ונפשע. קביעה זו תואמת את החוש המוסרי של כל בר דעת וגם פסיקה מוחלטת של בית המשפט. הטבח הוא שלב השיא בגלגול של מערכת פקודות שעברה שלבים שונים בדרכה. לפנינו אירוע שהוא תוצר של מהלך לגיטימי ומקובל: שרשרת פקודות בתוך מערכת צבאית.

כדי להבין איך מנגנון לגיטימי (שרשרת פקודות) מביא לתוצאה שאינה לגיטימית משום היבט ובאופן החמור ביותר, יש להציג כמה חלופות:

חלופה א: הטבח בוצע למרות שרשרת הפקודות, בניגוד להן או במנותק מהן, כגחמה של מבצעי הטבח.

חלופה ב: הטבח הוא תוצר ישיר וסביר של שרשרת הפקודות.

חלופה ג: הטבח הוא תוצר של שרשרת פקודות משובשת.

חלופה א' אינה תואמת את מהלך האירועים. בכל שלב של הפרשה התמקדה חוליה נוספת בשרשרת מקבלי הפקודות ונותני הפקודות לפקודות שניתנו לה ישירות או באלה שצוטטו מדרגים גבוהים יותר. מבצעי הטבח הסתמכו על שרשרת הפקודות, ואילו לא התקיימה, לא היו נוצרים התנאים לקיום הטבח.

חלופה ב' תואמת את השלבים המאוחרים של השתלשלות האירוע, כאשר הוסרו כמעט לגמרי שאלות וסייגים בפני המבצעים. אולם ככל שעולים במדרג שרשרת הפקודות, כך אפשרות זו אינה יכולה להסביר את מה שהתרחש בסופו של דבר. ניתוח של הפקודות, נוסחיהן, התנהגות נותני הפקודות ועדותם על מעשיהם בדיעבד מעידה שלא הייתה בדרגים הגבוהים הוראה מפורשת לירות בכל הכפריים החוזרים מהשדה או כוונה כזו, וכי התוצאה של פקודותיהם הפתיעה וזעזעה אותם, וכפי שטען מלינקי, "השגיאה שלי היתה שלא היתה לי רוח נבואה" (רוזנטל, 2000: 39). ראייה נוספת היא כי בשבעה משמונת הכפרים באזור לא בוצע טבח אף שהפקודות שקיבלו המפקדים היו זהות לאלה שקיבלו מפקדי כפר קאסם.

חלופה ג' תואמת את שרשרת האירועים. קביעה זו נשענת על הממצאים שפורטו לעיל ועל הניתוח שלהם. מערכת הפקודות הייתה משובשת, אולם זה לא היה שיבוש מקרי או מושפע מגורם חיצוני כלשהו אלא שיבוש בפעולות של נותני הפקודות עצמם. לאורך שרשרת הפקודות נקטו נותני הפקודות אמצעים ששיבשו את השרשרת ככל שירדה מטה. אמצעים אלה מסתכמים בפעולות בלתי ישירות ובאסטרטגיות מורכבות שיצרו בלבול ומרחב פרשנות לא ראוי בין מקבלי הפקודות. יש להוסיף כאן כי אין מדובר באסטרטגיות לא לגיטימיות בדרך כלל. עמימות או הסתרה הן אסטרטגיות מקובלות בתחומים היררכיים יותר ופחות, ובלשון הצבאית מוכרת אסטרטגיית העמימות בכל הדרגים. כך המצב בוודאי בהנחיה ובאסטרטגיה של שכנוע. ואולם, השימוש המרובה באסטרטגיות לא מפורשות בסיטואציה נפיצה ורבת סיכונים כגון זו המתוארת במאמר יצרה מצב שבו השימוש באסטרטגיות השונות לא היה הולם ולא חזה את מכלול האפשרויות העומדות להתרחש.

מקבלי הפקודות, שהמשיכו את השרשרת ונהפכו לנותני פקודות בעצמם, התפלגו לשתי קבוצות: אלה שנטו לפרשנות מסייגת של הפקודה שניתנה להם, ואלה שנטו לפרשנות נוקשה וקיצונית של הפקודה. האחריות למעשה הטבח מתחלקת אפוא לשתי קבוצות: (א) כמה מן המפקדים הבכירים מרמת מפקד החטיבה (שדמי) והגדוד (מלינקי) ועד רמת מפקד הפלוגה (חיים לוי) הגבירו את אפקט הבלבול ומרחב הפרשנות והתעלמו מן הסכנה הברורה שהונחה לפתחם; (ב) המפקדים הזוטרים שביצעו את הטבח ניצלו את מרחב הפרשנות, וככל הנראה מימשו בזה רצון נסתר לטבוח בערבים. טענה זו מוכרת לכותב המאמר ממחקרו בפרשה, ואפשר להבחין בה גם בסגנון הדיבור של השוטרים

כלפי הערבים בנוסח "כלב", "לקצור" וכדומה, המעידים על דה-הומניזציה של הניצבים מולם חסרי ישע ועומדים לאבד את חייהם.

הפקודות וההנחיות הלא כתובות בתקופה שלפני יום הטבח מאופיינות באסטרטגיות של רמיזה, הטמעת משמעויות סמויות, הנחיות כלליות ועוד. אלה יצרו אווירה שהבשיל הזמן לגירוש ערבי המשולש אל מעבר לגבול בלי שהדבר נאמר במפורש. הפקודות שנתן מפקד החטיבה שדמי בישיבה החטיבתית היו מהולות בפעולות דיבור מרככות לכאורה ("אללה ירחמו" כהבעת צער אירונית). שדמי נמנע ממתן פקודה מפורשת למנוע פגיעה בחוזרים מן השדה, אף שהשאלה הוצגה לו, אך גם לא הורה לפגוע בהם.

הפקודות שניתנו בישיבה הגדודית היו חמורות יותר, אך גם כאן התגלתה תמונה דומה. מפקד הגדוד מלינקי בחר באסטרטגיות מגוונות, ועיקרן אסטרטגיה של עמימות מלווה באסטרטגיה של ציטוט שנועדה להעתיקת אחריות. העתקת האחריות אפשרה לו לרמוז שאינו בטוח בתוקפה של הפקודה החמורה ובו בזמן להעביר הלאה את היסודות העמומים ואף האירוניים של הפקודה המקורית. כמו שדמי, גם מלינקי נמנע ממתן פקודה מפורשת שלא לפגוע בחוזרים מן השדה אף שהשאלה הוצגה לו, אך הוא גם לא הורה לפגוע בהם. מצב זה מעיד על התקלה המרכזית בשרשרת הפקודות, שמלינקי עמד במרכזה: הוא לא חולל את הפקודות ולא הביע הזדהות מלאה אִתן, אבל גם לא העז לפגוע בשרשרת הפקודות שהכילה את זרע הפורענות.

הפקודות שניתנו בהמשך האירוע על ידי מפקדי הפלוגות והמחלקות התפצלו לכמה חלופות. יהודה פרנקנטל היה היחיד שעמד על הסכנה לא רק בפקודה עצמה אלא בפוטנציאל הרה האסון של התהליך כולו. הוא לא רק ביטל את פקודת המפקד הבכיר ממנו אלא גם שבר את שרשרת האסטרטגיות שיצרו את אי הבהירות ואת מרחב הפרשנות הקטלני. במילים אחרות – הוא שבר את שרשרת הפקודות ויצר שרשרת חדשה, שבה לא שימשו אסטרטגיות של עמימות או ציטוט, ולא היה בהן מימוש של פעולות בלתי ישירות. לעומתו, מפקד הפלוגה השנייה, חיים לוי, המשיך בקו של קודמיו. כמעט כל פעולות הדיבור שלו היו בלתי ישירות, דהיינו פקודה והמלצה במסגרת אותו מבע, והוא נקט אסטרטגיה של ציטוט. לוי פעל כתמונת ראי של פרנקנטל. הוא לא שבר את שרשרת הפקודות וגם לא את מרחב הפרשנות והבלבול שיצרו אלא העמיק אותן. הנוסחים שבחר, שהתעלמו לחלוטין מהמשמעות הקטלנית האפשרית של הפקודות, היו אלה שהצילו אותו מישיבה על ספסל הנאשמים, אך לא מביקורת חמורה של אב בית הדין.

בין פקודיו של לוי התגלו שני דפוסי פעולה: אריה מנשס בחר בפרשנות המסייגת והפעיל אותה באמצעות אסטרטגיה של התניה. גבריאל דהאן בחר בפרשנות הקיצונית והעביר אותה לפקודיו. הוא עצמו מימש אותה בחלקה – עדות למידה של בלבול שעדיין נותרה בו למרות הפקודה שנתן: הוא שילח שני ילדים אל הכפר וירה במבוגרים שהגיעו אִתם, ולפי עדותו התיר למשאית ובה פועלים להיכנס אל הכפר אחרי העוצר, אף כי הם טוענים שהוא רדף אחריהם והתכוון להרגם.

הפרשנות הקיצונית של דהאן אפשרה לשלום עופר לאסוף קבוצת שוטרים סביבו ולבצע את הפקודה בגרסתה הקטלנית והקיצונית ביותר, בכללה ירי בנשים וילדים. עופר יכול היה לטעון להגנתו, וכך גם עשה, שהוא לא היה שותף לשרשרת הפקודות המשובשת אלא קיבל פקודה ברורה ונחרצת ממפקדו וביצע אותה, אלא שכאן לא עמד לו עקרון החוקיות.

וכאן יש לשאול את שאלתו של סירל, האם עמדה שרשרת הפקודות בתנאי ההצלחה של פעולת הדיבור מסוג הפקודה הצבאית. התשובה, כפי שכבר נרמז, היא שכמעט לא הייתה בשרשרת הפקודות בפרשה פעולת דיבור שעמדה בכל תנאי ההצלחה.

שני הכשלים העיקריים בשרשרת הם עקרון הבהירות ועקרון החוקיות. עקרון הבהירות נפגם, כאמור, פגם חמור לכל אורך האירוע פרט לשני שלבים: שינוי הפקודה בידי פרנקנטל והבהרה מוחלטת וסופית של הפקודה בידי גבריאל דהאן. אילו נשמר עקרון הבהירות לכל אורך האירוע, הייתה צריכה להתרחש אחת משתיים: פקודה ברורה מלמעלה למטה לירות בכל החוזרים מן השדה או פקודה ברורה מלמעלה למטה לא לפגוע בחוזרים מן השדה. הפקודה הראשונה הייתה נכשלת במבחן החוקיות, ועל פי כוונות נותני הפקודה היא לא הייתה אפשרית כלל, והפקודה השנייה לא הייתה מאפשרת לטבח להתרחש.

כאמור, תנאי הבהירות במסגרת תנאי ההצלחה של פקודה צבאית אינו גורף. יש מצבים לא מעטים שבהם לא ניתן לתת פקודה בהירה לחלוטין, והיא אמורה להותיר מקום לפרשנות במצבים משתנים. זהו מצב סביר כאשר נותן הפקודה אכן אינו יכול לדעת מה יהיו התנאים בשטח, ופקודה בהירה ונוקשה מדי תגרום תקלות. זה לא היה המצב בפרשת כפר קאסם. התנאים בשטח היו ידועים, חזרת הכפריים מן השדה הייתה צפויה, ועל כן לא היה מקום לאי בהירות.

אשר למבחן החוקיות, יש להדגיש שאין הוא מובן מאליו. הקביעה שיש פקודות "בלתי חוקיות בעליל שדגל שחור של אי חוקיות מתנוסס עליהן" נאמרה בעקבות הפרשה על ידי בית המשפט. לפני לא היה עיקרון זה מוכר כמעט לאיש במדינת ישראל ובצבאה, אף שצוין בספר החוקים. הטענה המשפטית כאן היא שאסור לאדם לעבור על חוק גם אם הוא אינו מכיר את ספר החוקים. רוצח אינו יכול לטעון להגנתו "לא ידעתי שאסור לרצוח". ועם זאת, קביעה זו לא הייתה מובנת מאליה במציאות הטוטלית והנוקשה של חיי הצבא ובאווירה ששררה באותם ימים. כמובן, זה אינו מוריד כהוא זה מאחריותם הנוראה של מבצעי הטבח בפועל למעשיהם.

מראי מקום

אבן שושן, אברהם (2003). **מילון אבן שושן, מחודש ומעודכן לשנות האלפיים**. המילון החדש בע"מ. אבן שושן, אברהם (1996). **קונקורדנציה חדשה לתנ"ך**. ירושלים: קרית ספר. אוסטין, ג'יל (2006). **איך עושים דברים עם מילים** (עברית: גיא אלגת). תל אביב: רסלינג. בורלא, יאיר (1988). **לקסיקון מונחים צבאיים**. תל אביב: דביר.

מוריס, בני (1996). **מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956, ההסתננות הערבית, פעולות הגמול והספירה לאחור במבצע קדש**. תל אביב: עם עובד.

קורדוב, משה (1959). **11 כומתות ירוקות בדין**. הוצאת נרקיס.

רב מילים. מילון מקוון: <http://www.ravmilim.co.il>

רוזנטל, רוביק (2000). מי הרג את פטמה סרסור, הרקע, המניעים והשתלשלות האירועים בפרשת טבח כפר קאסם. בתוך: רוביק רוזנטל (עורך). **כפר קאסם, אירועים ומיתוס**. בני ברק: הקיבוץ המאוחד, עמ' 11-51.

שיף, אילן (2000). בזכות מבחן הדגל השחור. בתוך: רוביק רוזנטל (עורך). **כפר קאסם, אירועים ומיתוס**. בני ברק: הקיבוץ המאוחד, עמ' 117-130.

- שמיר, שלמה (1986), סוד כוחה של השפה הצבאית. *מערכות* 302-303, עמ' 2-5.
- תובע צבאי נ' רס"ן מלינקי ואח' (1957). תיק ביה"ד מצ/מר/57/3, פסק הדין.
- Army Command Policy (2008). Washington, DC: Headquarters, Department of the Army.
- Austin, John L. (1962). *How to do Things with Words: The William James Lectures Delivered at Harvard University in 1955*. Oxford: Clarendon Press.
- Brown, Penelope & Stephen C. Levinson (1978). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press.
- Cowper, Thomas J. (2000), The myth of the "Military Model" of leadership in law enforcement. *Police Quarterly* 1 (3), pp. 451-464.
- Klein, Ernest (1987). *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English*. Jerusalem: Carta & Haifa: The University of Haifa.
- Searle, John R. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, John R. (1975). Indirect speech acts. In: Peter Cole & Jerry Morgan (eds.). *Syntax and Semantics 3: Speech Acts*. New York: Academic Press, pp. 59-82.
- Searle, John R. (1976). A classification of illocutionary acts. *Language in Society* 5 (1), pp. 1-23.

רוביק רוזנטל הוא לשונאי וסופר העוסק בעברית המודרנית ומחברם של כמה ספרים ומילונים בתחום זה. הוא בעל טור בענייני לשון בעיתון היומי "מעריב", חבר בכמה ועדות באקדמיה ללשון העברית, מרצה בעבר ובהווה באוניברסיטה הפתוחה, באוניברסיטת בר-אילן, באוניברסיטת חיפה ובבית הספר לאמנויות הבמה בית צבי. הוא זכה בפרסים אחדים על כתיבתו בתחום הלשון ועל ספריו. הכתובת להתקשרות: ruvikr@netvision.net.il

¹ יש להודות שערכו הדיסקורסיבי של פריט זה נמוך, אך השארתי אותו כי הוא חיוני להבנת שרשרת הפקודות.

² אמנם ערכו הדיסקורסיבי של פריט זה נמוך, אך השארתי אותו כי הוא חיוני להבנת שרשרת הפקודות.

³ מבע זה מכיל יסוד של פקודה ("תפסיקו") אך אפשר לראות גם בפתחתו חלק מן הפקודה באמצעות הצהרה המכילה הנחיה מוסרית ברורה להפסיק את ההרג.

⁴ החלק בסוגריים המרובעים אינו מבע של פקודה, אך הוא מדגיש את האופי ההנחייתי של הפקודה.